

WERONIKA DRAGAN

University of Silesia, Faculty of Earth Sciences
Sosnowiec, Poland
e-mail: weronikadragan@interia.pl

UKŁAD PRZESTRZENNY ZBĄSZYNKA W ŚWIETLE KONCEPCJI MIASTA-OGRODU

THE SPATIAL LAYOUT OF ZBĄSZYNEK IN TERMS OF THE GARDEN CITY CONCEPT

Streszczenie

Celem pracy jest analiza współczesnego układu przestrzennego Zbąszynka (z niem. Neu Bentschen) w odniesieniu do koncepcji miasta-ogrodu oraz form zieleni miejskiej. Podstawą przeprowadzonych studiów nad kształtowaniem się układu przestrzennego miasta była inwentaryzacja urbanistyczna, którą przeprowadzono w odniesieniu do poszczególnych wnętrz urbanistycznych, tj. ulic i placów. Dodatkowo badania uzupełniono o analizę materiałów archiwalnych, które umożliwiły określenie historycznego układu urbanistycznego i jego odniesienie do współczesnego rozwoju miasta. Przeprowadzone badania nad układem Zbąszynka oraz przegląd europejskich realizacji koncepcji miasta-ogrodu pozwoliły odpowiedzieć na następujące pytania badawcze: Czy w układzie przestrzennym Zbąszynka występują elementy, które nawiązują do koncepcji miasta-ogrodu oraz takie, które go od założeń niniejszej odróżniają? Ponadto czy współczesny rozwój Zbąszynka następuje zgodnie z zachowaniem historycznego układu przestrzennego?

Abstract

The aim of this paper is to analyze the contemporary spatial layout of Zbąszynek (German: Neu Bentschen) with regard to the garden city concept and forms of urban greenery. The basis for this analysis was the inventory carried out in reference to specific urban spaces such as streets and squares. Additionally, the research is supplemented by an analysis of archive materials that made it possible to determine the historical spatial layout and to refer it to the modern shape of the town. The study of Zbąszynek's spatial layout and the review of Europe's implementations of the garden city concept allowed the author to answer the following research questions: Are there elements in the spatial layout of Zbąszynek that are a reference to the garden city concept? And are there elements that make Zbąszynek different from this concept? Moreover: does Zbąszynek develop in a way that preserves the historical spatial layout?

Słowa kluczowe: Dziedzictwo kulturowe, inwentaryzacja urbanistyczna, miasto-ogród, układ przestrzenny, Zbąszynek
Key words: Garden city, cultural heritage, spatial layout, urban inventory, Zbąszynek

WPROWADZENIE

Współcześnie konieczność codziennego obcowania z betonową przestrzenią i hałasem sprawia, że mieszkańcy coraz intensywniej poszukują wytchnienia i wytchnienia, zwłaszcza wśród terenów zieleni. Jak podkreślała M. Charageat (1978, s. 5), „...w życiu przeciążonym najróżniejszymi sprawami już sam tylko widok parku przynosi wyraźne odprężenie”. Jak pisze K. Domaradzki (2006) potrzeba kontaktu z przyrodą współcześnie często łączona jest z dążeniem do posiadania własnego domu, przeważnie jednorodzinne.

A. Zachariasz (2014) zwraca uwagę, iż od XIX w. zaczęto coraz bardziej doceniać rolę zieleni miejskiej, a wraz z przełomem XIX i XX w. stosować rozwiązania o charakterze systemowym przy jej projektowaniu. Atrakcyjnymi były zwłaszcza małe miasta odznaczające się dużym udziałem terenów leśnych, przybierające również często charakter letniska dla mieszkańców pobliskich wielkich miast aglomeracyjnych. Przykładami takich ośrodków na terenie Polski są m.in. Puszczykowo w strefie oddziaływania Poznania (Hulnicka, 2014), Sokolniki Las, Las-Kolumna, Tuszyn, Łagiewniki w okolicy Łodzi (Baranowska, 2007), a z kolei Milanówek, Komorów i Podkowa Leśna jako miejscowości sypialne dla Warszawy. Nawiązywały one do koncepcji miasta-ogrodu E. Howarda (1902), która w swych założeniach miała łączyć pozytywne cechy życia miejskiego i wiejskiego, a powstające wg niej osiedla stanowić miały zdrowe i komfortowe miejsce do zamieszkania.

Współcześnie coraz częściej dąży się do osiągnięcia równowagi między rozwojem społecznym i gospodarczym oraz ochroną środowiska przyrodniczego, do czego nawiązują m.in. koncepcja miasta zielonego i eko-miasta (Wu, 2014; Wolch, Byrne, Newell, 2014). Są one niejako ponownym zwróceniem się do idei miasta-ogrodu, a trend ten ma stanowić swoiste rozwiązanie względem narastających problemów środowiskowych (Gutowski, 2006; Szczepańska, 2011). Przedmiotowe tendencje współcześnie często realizowane są jako tzw. zielone przedmieścia jednostek mieszkaniowych (Zachariasz, 2012).

Celem pracy jest analiza współczesnego układu przestrzennego Zbąszynek (z niem. *Neu Bentschen*) w odniesieniu do koncepcji miasta-ogrodu oraz w kontekście przemian historycznego układu. Przy tak określonym celu badawczym nasuwają się następujące pytania badawcze:

INTRODUCTION

Nowadays, the necessity of everyday contact with concrete and noise is increasingly making city-dwellers look for tranquility and relaxation, especially in green spaces. As Charageat emphasized (1978, p. 5), „... in a life overloaded with a variety of things, the sight of the park alone brings clear relaxation.” As Domaradzki (2006) wrote, the need for contact with nature is nowadays frequently combined with the desire to own a house, usually a single-family house.

Zachariasz (2014) noted that, since the 19th century, the role of urban greenery has become more and more appreciated, and, since the turn of the 19th and 20th centuries, systemic solutions have been used to design it. Small towns with a large proportion of forest areas, often taking the form of a summer resort for residents of nearby large agglomerations, have become particularly attractive. Examples of such towns in Poland include Puszczykowo in the vicinity of Poznań (Hulnicka, 2014), Sokolniki Las, Las-Kolumna, Tuszyn and Łagiewniki near Łódź (Baranowska, 2007), and Milanówek, Komorów and Podkowa Leśna which serve as bedroom communities for Warsaw. They resemble the concept of a garden city envisaged by E. Howard (1902), which aimed to combine the positive features of urban and rural life, and housing estates created according to these principles were to provide a healthy and comfortable place to live.

Nowadays, a balance between social and economic development and protection of the natural environment is more and more often pursued, which is reflected in the concepts of green cities and eco-cities (Wu, 2014; Wolch, Byrne, Newell, 2014). They constitute a recourse to the idea of a garden city, and this trend is presented as part of the solution to growing environmental problems (Gutowski, 2006; Szczepańska, 2011). These tendencies are currently often implemented in so-called green suburbs of conurbations (Zachariasz, 2012).

The aim of this work is to analyze the contemporary spatial layout of Zbąszynek (*German: Neu Bentschen*) in reference to the concept of a garden city and in the context of the transformation of the historical system. Having specified the research goal, the following research questions arise:

- is the contemporary development of Zbąszynek conducted with the preservation of the historical urban and natural layout in mind?

- czy współczesny rozwój miasta Zbąszynka powadzony jest z zachowaniem historycznego układu urbanistyczno-przyrodniczego?
- czy w układzie przestrzennym Zbąszynka występują elementy, które nawiązują do koncepcji miasta-ogrodu oraz takie, które go od założeń niniejszej odróżniają?
- are there any elements of the spatial layout of Zbąszynek that relate to the concept of a garden-city, or any which run contrary to this concept?

MATERIAŁY I METODY

Układ urbanistyczny badanego ośrodka miejskiego stanowi dziedzictwo kulturowe, pochodzącym z wielu okresów historycznych. Powstał on poprzez nakładanie się poszczególnych form przestrzennych na plan miasta. Badania nad kształtowaniem się układu urbanistycznego Zbąszynka prowadzone były trój etapowo.

W pierwszej kolejności, celem pozyskania materiałów źródłowych (kartograficznych, pisanych i ikonograficznych), przeprowadzono kwerendy w Archiwum Państwowym w Zielonej Górze i Archiwum Państwowym w Gorzowie Wielkopolskim. Z pozyskanych materiałów wykorzystano zarówno mapę sytuacyjno-wysokościową z 1980 r. i Akta Miasta Zbąszynka (w tym kronikę miasta, szkice architektoniczne, plany rozbudowy miasta i granicznej stacji kolejowej) z lat 1925-1942, jak również materiały ikonograficzne przedstawiające miasto z okresu międzywojennego. Zdjęcia i pocztówki posłużyły m.in. do interpretacji krajobrazu Zbąszynka, gdyż treść pozyskanych map i planów zawiera jedynie informacje dotyczące rozmieszczenia zabudowy oraz elementów układu komunikacyjnego.

Drugi etap prac obejmował badania terenowe, podczas których przeprowadzono inwentaryzację urbanistyczną i dokumentację fotograficzną, stanowiącą podstawę analizy układu urbanistycznego badanego ośrodka oraz relacje między elementami przyrodniczymi i antropogenicznymi. Przeanalizowano różne typy wnętrza urbanistycznych (place i ulice), czyli przestrzenie ograniczone czytelnie „ścianami” (lub inną barierą) i widocznym bez przeszkód z przyjętego punktu obserwacji. Każde z przyjętych wnętrza cechowało się różnymi typami otwarć perspektywy łączących je z kolejną przestrzenią miejską. Odniesiono się do typologii otwarć, które wpływają na charakter danego wnętrza urbanistycznego i za K. Wejchertem (1984) wyróżniono następujące:

MATERIALS AND METHODS

The urban layout of the studied urban center is part of its cultural heritage, arising from many historical periods. It was formed by incorporating different spatial forms into the town plan. The research on the urban layout of Zbąszynek was conducted in three stages. First, in order to obtain source materials (cartographic, written and iconographic), queries were made in the State Archives in Zielona Góra and the State Archives in Gorzów Wielkopolski. The obtained materials used in the study included both the location and altitude map from 1980 and the Zbąszynek Town Archives (including the town chronicle, architectural sketches, plans for the expansion of the town and the border railway station) from 1925-1942, as well as iconographic materials depicting the town in the interwar period. Photos and postcards were used to interpret Zbąszynek's landscape, as the content of the maps and plans obtained only contains information on the layout of the development and elements of the transportation system.

The second stage of the work included field studies, during which an urban inventory and photographic documentation were carried out, constituting the basis of the analysis of the urban layout of the town center and the relationships between natural and anthropogenic elements. Various urban elements were analyzed (squares and streets), i.e. spaces visibly delineated by “walls” (or other physical boundaries) and an observation point visible without any obstacles. Each of the selected elements was characterized by different types of perspective openings, connecting them with the next urban space. Typologies of openings that affect the character of a given urban element have been described, and according to Wejchert (1984), the following can be distinguished:

- clearance openings – these openings divide and connect two spaces, constituting a fragment of a wall and presenting the external landscape, e.g. gates in developments;

- otwarcia prześwitowe – otwarcia te dziela i łączą dwie przestrzenie stanowiąc fragment ściany i ukazując krajobraz zewnętrzny, np. bramy w zabudowie;
- otwarcia prowadzące – cechują się posiadaniem linii kierunkujących wzrok, np. szpaler drzew lub ściany budynków wzdłuż ulicy;
- otwarcie z dominantą – zakończenie jednej mikroprzestrzeni ujawnia dominujący obiekt kolejnego wnętrza np. kościoła, dworca kolejowego, ratusza;
- otwarcie krajobrazowe – z reguły zastępują one całą ścianę zewnętrznym widokiem z elementami przykuwającymi wzrok.

Końcowy etap obejmował natomiast analizę porównawczą współczesnego układu przestrzennego Zbąszyńka (punkt wyjścia badań) względem założeń koncepcji miast-ogrodów oraz historycznego układu urbanistycznego z momentu założenia miejscowości. Ponadto dokonano porównania z rozwiązaniami urbanistycznymi innych europejskich realizacji idei howardowskiej.

OBSZAR BADAŃ

Zbąszynek (*Die Siedlung – Neu Bentschen*), który przyrównywany jest do miasta-ogrodu, powstał w okresie międzywojennym jako nadgraniczna osada kolejowa na terenie dotąd niezagospodarowanym. Badany ośrodek został zrealizowany według projektu F. Veil'a (pracownika Niemieckich Kolei) w taki sposób, by przyciągnąć na rolniczy obszar położony na peryferiach ówczesnej III Rzeszy Niemieckiej specjalistów z zakresu służby granicznej, celnej oraz kolejarzy (Zemła, 2015). Układ przestrzenny uległ geometryzacji i był zbliżony kształtem do czworoboku z siatką równoległych ulic oraz uzupełniających je placów (*Grenz-und Zollbahnhof...*, 1925 [szacowany]). Pierwotne założenie zostało zrealizowane na terenie (o pow. 32 ha) wykupionym z folwarku Bronikowo, na którym wytyczono 4 równoległe ulice łączące się pod kątem 45° z ulicą biegnącą wzdłuż torowiska (ryc. 1). Głównym miejscem pracy mieszkańców była graniczna stacja kolejowa (Orts-Chronik, 1935-1942). Dworzec kolejowy stanowił dominantę zamykającą główną oś, która była aleją (obecnie to ul. W. Polskiego) z jednej strony kończącą się budynkiem dworca kolejowego (otwarcie z dominantą). Przy tej głównej ulicy rozwijała się indywidualna zabudowa

- leading openings – characterized by lines that attract the sight, e.g. a line of trees or buildings along a street;
- an opening with a dominant element – the end of a micro-space revealing a dominating feature of another, e.g. a church, a railway station, a town hall;
- a landscape opening – the whole wall is mostly replaced with an outside view containing an eye-catching element.

The final stage consisted of a comparative analysis of the contemporary spatial layout of Zbąszynek (the starting point of the research) in terms of the concept of garden cities and the historical urban layout, as of the time when the town was founded. In addition, comparisons were made to the urban solutions from other European implementations of E. Howard's idea.

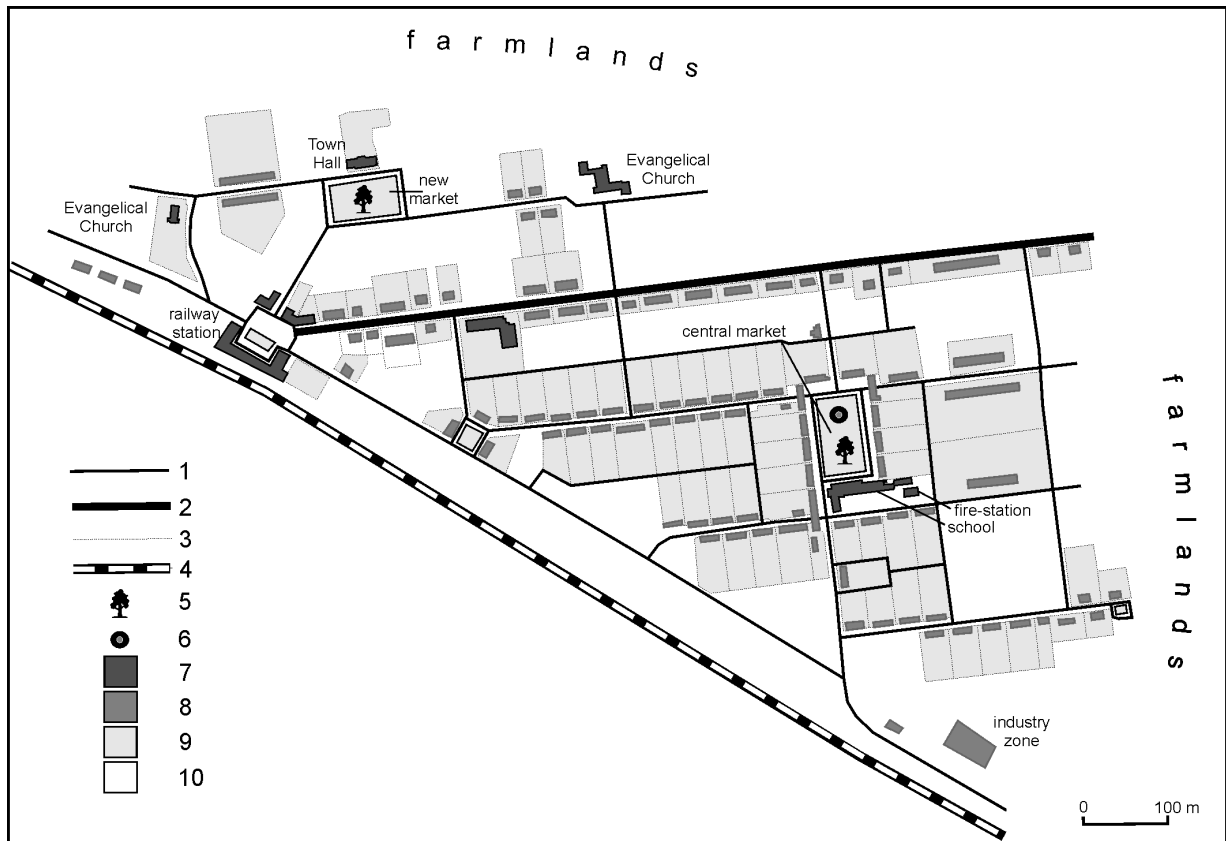
STUDY AREA

Zbąszynek (*from German Neu Bentschen*), which is compared to a garden city, was established in the interwar period as a border railway settlement on previously undeveloped land. The center was developed according to the design of Veil (an employee of the German Railways) in such a way as to attract specialists from the border service, customs and railway workers to the agricultural area located on the outskirts of the then Third Reich (Zemła, 2015). The spatial layout underwent geometrization and was similar in shape to a quadrilateral with a grid of parallel streets and squares complementing them (*Grenz-und Zollbahnhof...*, 1925 [estimated]). The original concept was implemented in an area (of 32 ha) purchased from the Bronikowo estate, on which 4 parallel streets connected at an angle of 45° were marked out with a street running along the track (fig. 1). The main workplace for the inhabitants was the border railway station (Orts-Chronik, 1935-1942). The railway station was the dominant element that closed the main axis, which was an alley (currently W. Polskiego St.) on one side ending with the building of the railway station (an opening with a dominant element). Individual buildings belonging to wealthier residents were developed on this main street, which resulted in a more elegant appearance. This street also constituted a border between the old and the new districts, developed in the period after the end of World War II.

zamożniejszych mieszkańców, czego efektem był jej bardziej wykwintny wyraz. Ulica ta stanowiła również granicę między dzielnicą stara i nową, rozbudowaną już w okresie po zakończeniu II wojny światowej.

The main means of transport for the inhabitants was the railway, which, at the same time, constituted the eastern border of the settlement. The railway transport route connected two countries – Germany and Poland – until 1939. In its immediate vicinity, as well as the railway and border infrastructure, an

Ryc. 1. Układ przestrzenny Zbąszynka z lat 30. XX w.

Objaśnienia: 1 – ulice, 2 – główna aleja, 3 – granice działek, 4 – linia kolejowa, 5 – historyczne place z nasadzeniami drzew (obecnie są to parki), 6 – fontanna, 7 – budynki usługowe, 8 – pozostała zabudowa, 9 – ogrody, 10 – tereny pozostałe (łąki i pola).

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Grenz-und Zollbahnhof Neu Bentschen, 1925[szacowany] oraz Mapa sytuacyjno-wysokościowa, 1980

Fig. 1. Spatial layout of Zbąszynek in 30s of the twentieth century

Explanations: 1 – streets, 2 – main avenue, 3 – plot border, 4 – railway line, 5 – historical squares with tree plantings (currently they are parks), 6 – fountain, 7 – service buildings, 8 – remaining buildings, 9 – gardens, 10 – other areas (meadows and fields). **Source:** own elaboration based on: Grenz-und Zollbahnhof Neu Bentschen, 1925[estimated] and Mapa sytuacyjno-wysokościowa, 1980

Głównym środkiem transportu dla mieszkańców była przede wszystkim kolej stanowiąca jednocześnie granicę osady od strony wschodniej. Kolejowy ciąg komunikacyjny do 1939 r. łączył dwa państwa – Niemcy i Polskę. W bezpośrednim jego sąsiedztwie, oprócz infrastruktury kolejowo-granicznej, zlokalizowano także strefę przemysłową, m.in. rzeźnię i oczyszczalnię ścieków (ryc. 1) (Siedlung Neu Bentschen, 1932).

industrial zone was also located, including a slaughterhouse and a sewage treatment plant (fig. 1) (Siedlung Neu Bentschen, 1932).

The uniformity of dimensional structure applied to the workers' houses, which are characterized by a simple body and an outline similar to a rectangle or a square, has been clearly preserved until the present day. The characteristic gable and hip roofs, wooden shutters and porches, give the buildings a rural appearance. This tendency is also visible

Do czasów współczesnych wyraźnie zachowana została jednolitość formy przestrzennej zastosowana dla domów pracowniczych, które cechują się prostą bryłą oraz obrysem zbliżonym do prostokąta lub kwadratu. Charakterystyczne są też dwu- i czterospadowe dachy, drewniane okiennice i ganki nadało, co nadaje budynkom charakter wiejski. Tendencja ta widoczna jest również w projektach osiedli podmiejskich polskich architektów (ryc. 2). Na obszarze Zbąszyńka wznoszono nie tylko zabudowę jednorodzinna (wolnostojąca, szeregową i bliźniaczą), ale także wielorodzinna niskokondygnacyjną, usytuowaną głównie frontem do ciągów komunikacyjnych, do których przylegały ogródki. Budynki te przeznaczone były głównie dla robotników kolejowych, ale także pracowników poczty niemieckiej oraz urzędników celnych, kolejowych oraz policji granicznej, a więc zasiedlała je ludność o różnym statusie społecznym. Interesujący jest fakt, iż ogrody lokalizowane były również przy budynkach usługowych, np. przy poczcie mieszczącej się w dworcu kolejowym (Lageplan von der Siedlung Neu Bentschen, 1932) (ryc. 1). Wszystkie te czynniki decydują o tym, że badany ośrodek miejski posiada charakter miasta-wsi, gdzie układ urbanistyczny tworzy małomiasteczkowy klimat, a zabudowa jednorodzinna i różne typy zieleni miejskiej nawiązują do krajobrazu okolicznych wsi.

Współcześnie Zbąszynek położony jest w powiecie świebodzińskim w województwie lubuskim, a od 1945 r. otrzymał prawa miejskie i nadal zachował charakter osady kolejowej z dużym udziałem zieleni miejskiej.

ZIELEŃ W UKŁADZIE

ZBĄSZYŃKA

Zgodnie z założeniem urbanistycznym od samego początku zakładano wzbogacenie układu przestrzennego różnymi formami zieleni miejskiej, a współczesny Zbąszynek nadal otaczają tereny rolnicze (tab. 1, nr 1). Ważny element pierwotnego założenia urbanistycznego stanowił tzw. plac „Pod Lipami” (współcześnie Plac Wolności), który miał służyć jako przestrzeń publiczna dla całej społeczności (Worobiec, 2003). Stanowił on centralny punkt układu i miał pełnić funkcję miejsca interakcji społecznych, jak również funkcję handlową i rekreacyjną. Przy wschodniej jego pierzei wzniesiono ponadto budynek szkoły. Na teren placu prowadziło 5 ulic,

in the designs of suburban estates by Polish architects (fig. 2). In the area of Zbąszynek, single-family dwellings (detached, terraced and semi-detached houses) and multi-family low-rise buildings were erected, located mainly with their fronts to transportation routes, with adjacent gardens. These buildings were intended mainly for railway workers, but also German postal workers and customs and railway and border police officers, so they were populated by people of differing social status. It is interesting that gardens were also located near service buildings, for example at the post office located in the railway station (Lageplan von der Siedlung Neu Bentschen, 1932) (fig. 1). All of these factors determine combine to give the town center the character of an urban village, where the urban layout creates a small-town atmosphere, and single-family dwellings and various types of urban greenery recall the landscape of the surrounding villages.

Nowadays, Zbąszynek is located in the Świebodziński powiat in the Lubuskie Voivodeship, and since

Ryc. 2. Wizualizacja podmiejskiej osady ogrodowej wg architektów Z. Kalinowskiego i Cz. Przybylskiego

Źródło: Eber E., 1908, tab. IX

Fig. 2. Visualization of a suburban garden settlement according to architects Z. Kalinowski and Cz. Przybylski. Source: Eber E., 1908, tab. IX

1945 it has had municipal rights and still retains the character of a railway settlement with a large proportion of urban greenery.

GREENERY IN THE LAYOUT OF ZBĄSZYNEK

In accordance with the urban plan, from the very beginning it was assumed that the spatial layout would be enriched with various forms of urban greenery, while contemporary Zbąszynek is still surrounded by agricultural areas (tab. 1, no. 1). An important element of the original urban plan was

z których 3 przechodziły przez bramy w zabudowie mieszkalnej otaczającej plac ze wszystkich stron, tworząc tym samym tzw. otwarcia prześwitowe, co sprawiało wrażenie przestrzeni kameralnej (tab. 1, nr 2 i 3). Nawiązuje to do tworzenia regularnych wnętrz urbanistycznych typu wewnętrznego podwórka, niby-rynku (Czarnecki, 1965).

Charakterystyczna i pełna uroku zabudowa Zbąszynka cechuje się prostotą bryły, a jej walory podkreśla dobrze skomponowana zielen przydomowa. Występuje ona w różnych rozwiązaniach, zarówno w obrębie prywatnych ogrodów za domami, stanowiących zamkniętą przestrzeń prywatną nierzadko osłoniętą od wzroku innych (tab. 1, nr 2), jak i półprywatnych przedogródkach. Te ostatnie występują w różnych formach, zarówno w postaci grodzonej, jak i otwartej, stanowiąc część ulicy. W badanym ośrodku praktycznie każdy budynek jedno- i wielorodzinny posiada zagospodarowany przedogródek, przybierający formę rabat kwiatowych, nasadzeń krzewów i drzew iglastych lub nawet kompozycji roślinnych (tab. 1, nr 4). Na tle elewacji nadzwyczaj dobrze prezentują się kwitnące krzewy lub regularnie pielęgnowane drzewa iglaste i żywopłoty (Czarnecki, 1968).

Z urządzoną zielenią miejską spotkać można się natychmiast po opuszczeniu pociągu, gdyż na peronach stacji kolejowej Zbąszynek widzimy uporządkowane nasadzenia roślin ozdobnych (tab. 1, nr 5). Oprócz wspomnianych już uprzednio licznych alei drzew z dominacją lip i kasztanowców (tab. 1, nr 6), ogródków przed i za domem, a także otaczających miasto pól uprawnych, występują tu również tereny zieleni publicznie dostępnej. Najważniejszym elementem układu urbanistycznego Zbąszynka będącym jednocześnie terenem rekreacyjno-wypoczynkowym, jest park na omówionym już pokrótce powyżej Placu Wolności, noszącym dawniej nazwę „Pod Lipami” (tab. 1, nr 3). Zgodnie z założeniami idei miasta-ogrodu pierwotnie był on centralnie położonym parkiem z fontanną (ryc. 3), gdyż centralny ogród tego typu miasta posiadać mógł formę nawodnionego terenu zieleni miejskiej. Wzdłuż pierzei placu posadzono lipy, które do dnia dzisiejszego dają cień i osłaniają miejsce wypoczynku oraz zlokalizowany w tym rejonie plac zabaw.

Współcześnie drugim ważnym elementem zieleni miejskiej jest skwer mieszczący się *vis a vis* Zbąszyneckiego Ośrodka Kultury (tab. 1, nr 7). Przestrzeń ta jest dobrze zaprojektowaną kompozycją

the so-called Under the Linden Square (now Freedom Square), which was to serve as a public space for the whole community (Worobiec, 2003). It was the central point of the layout and was supposed to function as a place of social interactions, as well as serving commercial and recreational functions. A school building was erected next to its eastern edge. Five streets led to the square, 3 of which crossed through residential gates surrounding the square from all sides, thus creating so-called clearance openings, which gave it a sense of an intimate space (tab. 1, no. 2 and 3). This refers to the creation of regular urban elements such as an internal courtyard, or a quasi-market (Czarnecki, 1965).

The distinctive charm of Zbąszynek is characterized by the simplicity of the buildings, and its values are emphasized by well-composed garden greenery. This is manifested in a variety of forms, both within private gardens in the backyards of private houses, which constitute closed private spaces, often hidden from public view (tab. 1, no. 2), and in semi-private front gardens. The latter come in various forms, both fenced off and open, thus forming part of the street. In the town center, practically every single- and multi-family house has an arranged front yard garden, taking the form of flower beds, shrubs and conifers or even expansive plant arrangements (table 1, no. 4). Blooming shrubs, pruned conifers and hedges look extremely beautiful against the background of the walls of the buildings (Czarnecki, 1968).

The urban greenery is visible immediately after disembarking the train, where orderly ornamental plants are placed on the platforms (tab. 1, no.9). In addition to the aforementioned numerous alleys of trees, predominantly composed of linden and chestnut trees, gardens in front yards and backyards, and the surrounding farmland, there are numerous public green areas. The most important element of the urban layout of Zbąszynek, while also being a recreational and relaxation area, is the park at Freedom Square, formerly Under the Linden Square (tab.1, no.3). According to the garden city concept, it was originally a centrally located park with a fountain (fig. 3), since a central garden of this type of city could have water incorporated into urban greenery. Linden trees were planted along the frontage of the square, which, to this day, provide shade and cover to leisure areas and the playground located there. At present, another important element of urban greenery is a square located opposite the Zbąszynek Culture Center (tab. 1, no. 7). This space is a well-

klombów kwiatowych, drzew, krzewów wraz z fontanną i zabytkową lokomotywą. Lokomotywa jest pomnikiem techniki w centralnym punkcie tego skweru i przypomina ona o genezie miasta. Skwer ten pełni tym samym funkcję reprezentacyjną badanego ośrodka. Trzecim placem jest natomiast rynek, który, odmiennie od miast lokacyjnych, nie jest przestrzenią reprezentacyjną Zbąszyńka. Z racji dużego udziału zieleni, silnego zadrzewienia i lokalizacji w zachodniej części układu, pełni jedynie rolę miejskiego parku (ryc. 4). W jego pierzei umieszczono budynek Urzędu Miasta, a kompozycja złożona ze

designed combination of flower beds, trees and shrubs, with a fountain and a historic locomotive. The locomotive is a monument of technology in the center of the square and reminds passersby of the origin of the town. This square serves a representative function. The third square is a market, which, unlike in chartered towns, is not a representative space of Zbąszynek. Due to the large proportion of greenery, dense tree cover and its location in the western part of the plan, it serves only as a town park (fig. 4). In its frontage, there is the municipality building, whose symmetry is

Ryc. 3. Przemiany centralnego placu – lata 30. XX w. (A) i 2017 r. (B). Źródło: zbiory własne Autora

Fig. 3. Changes of the central square – 30s of the twentieth century (A) and 2017 (B). Source: Author's own collection

świerków srebrzystych podkreśla symetrię tego budynku (tab. 1, nr 8). Zielenią dopełniającą ciągi komunikacyjne i często generującą ruch okrężny są niewielkie skwery-zagajniki (tab. 1, nr 7). Ponadto we współczesnej strukturze przestrzennej miasta zaznaczają się tereny zielone przeznaczenia specjalnego (boiska sportowe, ogród przy domu kultury, place zabaw), a także ogródki działkowe. Stanowią one jeden z typów tzw. zieleni pracowniczej, a celem ich utworzenia było podniesienie estetyki miejsca oraz jakości życia mieszkańców (Gasidło, 2007; Łakomy, 2012). Należy jednak zaznaczyć, iż obecnie ogródki działkowe spełniają rolę własnego ogródka dla mieszkańców socjalistycznej zabudowy blokowej z wielkiej płyty. Zabudowa ta wprowadza pewien nieład w przestrzeni badanego miasta, ale nawet i w tym przypadku jej otoczenie dostosowano do idei miasta ogrodu, tworząc kameralne przestrzenie poprzez wprowadzanie terenów zieleni osiedlowej (tab. 1, nr 9).

Należy w tym miejscu podkreślić, iż we współczesnym planowaniu i rozwoju urbanistycznym Zbąszyńka formy zieleni miejskiej stanowią nadal bardzo ważny element.

emphasized by the setting of silvery spruce (tab. 1, no. 8). The greenery complementing transportation pathways and often generating circular movement are small shrubbery squares (tab. 1, no. 7). In addition, in the contemporary spatial structure of the town, there are green areas devoted to special purposes (sports fields, a garden at the community center, playgrounds), as well as allotment gardens. They are one of the types of so-called “working class greenery”, whose aim is to improve the aesthetics of the place and the quality of life of its residents (Gasidło, 2007; Łakomy, 2012). It should be noted, however, that, currently, allotment gardens fulfill the role of private gardens for the inhabitants of the socialist concrete blocks of flats. This type of development introduces a certain disorder into the space of the town, but, even in this case, its surroundings have been adapted to the idea of a garden city, creating intimate spaces by introducing green areas (tab. 1, no. 9).

It should be emphasized that in the contemporary planning and urban development of Zbąszynek, the arrangement of urban greenery is still a very important element. A good example is a new tree-

Dobrym przykładem jest nowy zadrzewiony deptak z perspektywą zamkniętą przez obiekt sakralny usytuowany na jej końcu (tab. 1, nr 6), co tworzy efekt przestrzeni kameralnej.

UKŁAD PRZESTRZENNY ZBĄSZYNKA NA TLE INNYCH EUROPEJSKICH REALIZACJI KONCEPCJI MIASTA-OGRODU

Idea miasta-ogrodu doczekała się wielu adaptacji zarówno w Europie, jak i Afryce, Australii, czy Ameryce Północnej. Niewątpliwie istotną zaletą koncepcji howardowskiej czyniącą ją w dużej mierze uniwersalną jest fakt, iż model powinien zostać dostosowany do uwarunkowań lokalnych. Zaletą miasta-ogrodu jest nacisk kładziony na codzienny dostęp mieszkańców do różnych form zieleni, a także spójność architektoniczna dająca wrażenie harmonii.

W związku z powyższym nasuwa się pytanie:

Czy istnieją takie elementy układu przestrzennego Zbąszynka, które nawiązują do idei miasta-ogrodu?

W stosunku do pierwotnych założeń E. Howarda ewolucji podlegał również charakter tworzonych miast-ogrodów. Współcześnie rzadko stanowią one samodzielne jednostki zlokalizowane w strefie oddziaływania większej aglomeracji, jak pierwsze tego rodzaju realizacje: Letchworth, czy Welwyn – Londynu (Hilberseimer, 1944), Podkowa Leśna, Milanówek – Warszawy, czy Prozorovskaia (dziś Kratovo) – Moskwy (Anderson, 2015). Zdecydowanie częściej tworzone są osiedla mieszkalne, które nie są samowystarczalne. Takie jednostki z upływem czasu zostają wchłonięte przez rozrastający się organizm wielkiego miasta, jak m.in. Wekerle wraz z miastem Kispest przez Budapeszt (Gerle, 1998), czy Enskede (dziś Gamla Enskede) przez Sztokholm (Hall, 2009). Istnieją jednak realizacje koncepcji miasta-ogrodu, które od samego początku były tworzone jako dzielnice mieszkaniowe w obrębie większych organizmów miejskich: Hampstead Garden Suburb w Londynie (Miller, 2010), Kolonia Profesorów w Belgradzie (Ćorović, 2009), Britz i Falkenberg w Berlinie (Haspel, 2007), Käpylä w Helsinkach (Sundman, 1991), Sępolno we Wrocławiu, czy Włochy w Warszawie.

lined pedestrian street with a perspective closed by a sacral object located at its end (tab. 1, no. 6), which creates the effect of an intimate space.

THE SPATIAL LAYOUT OF ZBĄSZYNEK COMPARED TO OTHER EUROPEAN IMPLEMENTATIONS OF THE GARDEN CITY CONCEPT

The idea of a garden-city has numerous implementations in Europe, as well as in Africa, Australia and North America. Undoubtedly, an important advantage of E. Howard's concept, which makes it so universal, is the fact that the model should be adapted to local conditions. One advantage of a garden city is the emphasis on the residents' daily access to various forms of greenery, as well as architectural consistency that gives the impression of harmony. In connection with the above, a question arises: Are there elements of the spatial layout of Zbąszynek that correspond to the idea of a garden city?

In relation to the initial assumptions of E. Howard, the nature of the created garden cities was also subject to evolution. Nowadays they rarely constitute independent units located in the impact zone of a larger agglomeration, as the first ones did: Letchworth or Welwyn – London (Hilberseimer, 1944), Podkowa Leśna, Milanówek – Warsaw, or Prozorovskaia (today Kratovo) – Moscow (Anderson, 2015). Definitely, there are more housing estates being established that are not self-sufficient. Such units are, with time, absorbed by growing major cities, such as Wekerle and the town of Kispest absorbed by Budapest (Gerle, 1998), or Enskede (today Gamla Enskede) by Stockholm (Hall, 2009). However, there are implementations of the garden city concept, which were from the beginning created as residential districts within larger conurbations: Hampstead Garden Suburb in London (Miller, 2010), the Colony of Professors in Belgrade (Ćorović, 2009), Britz and Falkenberg in Berlin (Haspel, 2007), Käpylä in Helsinki (Sundman, 1991), Sępolno in Wrocław, or Włochy in Warsaw. Zbąszynek is an example that differs from the aforementioned housing estates, as it was designed as a self-sufficient settlement located on the outskirts of the then German state, with services and industrial functions.

Tab. 1. Wybrane typy kompozycji zieleni miejskiej w Zbąszynku

Tab. 1. Selected types of urban greenery composition in Zbąszynek

No.	Elements of greenery concept	Occurance in the researched layout
1	Agricultural surroundings Place where single-family development meets with the arable fields of surrounding villages (in distance)	Poznańska Street
2	The central urban park On the left side of the picture you can see a cover the cover of the backyard garden in the form of a row of thujas (behind the wall). Additionally, in terraced development, there are symetrically planted conifers (on the right side)	Szeroka Street
3	The central urban park Once the central square of the urban assumption. An important place, socially, constituting a space of relaxation and recreation	Freedom Square (Under the Lime Square)

	Foregardens in multi-family development The arrangement is composed of trees and conifers as an addition to the historical building	Gdańska Street
4	Foregardens in terraced development There are trimmed hedges and low bushes and trees, that improve the aesthetics of the avenue and the facades	Kościelna Street
	Foregardens in detached development The arrangement is made up of trees, conifers and thujas serving the function of cover for the building from the impact of the street	Wojska Polskiego Street
5	The decorated greenery The shrub greenery improving aesthetics of platforms and forming friendly space for traveler	Railway station

6	A historical avenue The street is the main axis of the settlement (once the western border of the settlement), leading to the railway station square Street with a row of trees – a new implementation A new avenue in the form of a pedestrian promenade leading to the church, which closes its perspective	Wojska Polskiego Street Krótka Street
7	A representative square The main space for meetings and relaxation for town inhabitants, simultaneously serving as a market square. A reference to the origins of the town – a historic steam engine as a technical monument Tomasz Kotkowiak Square Complementary greenery, facilitating access to urban greenery areas for the inhabitants of the nearby multi-family buildings	Wojska Polskiego Street Kilińskiego Street

8	The greenery forming the setting for building The composition of silver spruce emphasizing the symmetry of town hall	Market Square
9	The housing estate greenery Well-maintained and well-composed greenery near socialist concrete blocks of flats, improving aesthetics of place	Wojska Polskiego Street

Źródło: opracowanie własne, fotografie ze zbiorów własnych Autora

Source: own elaboration, photographs from the Author's own collection

Zbąszynek jest przykładem nieco odmiennym niż wyżej wymienione osiedla, gdyż ośrodek ten został zaprojektowany jako samowystarczalna osada zlokalizowana na peryferiach ówczesnego państwa niemieckiego, posiadająca funkcje usługowe oraz przemysłowe. Osada ta nie stanowiła sypialni większego ośrodka miejskiego, a raczej nawiązywała do osiedla robotniczego, zapewniającego mieszkania dla ludności pracującej w pobliskiej kolejowej stacji granicznej. Związek ten zaznaczony został w układzie urbanistycznym miasta poprzez reprezentacyjną ulicę kończącą swój bieg na placu dworcowym (Grenz-und Zollbahnhof..., 1925[szacowany]). Innymi przykładami realizacji miast-ogrodów jako osiedli robotniczych zbudowanych dla pracowników danego zakładu przemysłowego, w tym wypadku kopalni, są Giszowiec (dziś w obrębie Katowic) oraz Kolonia III w Knurów (Figaszewski, 1995). Taką genezę posiada również większość niemieckich miast-ogrodów, m.in. Marga w Senftenbergu, Hellerau w Dreźnie, czy Margarethenhöhe w Essen (Ward, 2016). Jednakże, pomimo iż osiedla te związane były

This settlement was not a bedroom community of a larger urban center, but was rather referred to as a workers' settlement, providing housing for people working in the nearby railway border station. This relationship was reflected in the urban layout of the town by its representative street terminating its course at the station square (Grenz-und Zollbahnhof ..., 1925 [estimated]). Other examples of the implementation of garden cities as workers' estates, built for the employees of a given industrial plant, in this case a mine, include Giszowiec (today within Katowice) and Kolonia III in Knurów (Figaszewski, 1995). This is also the genesis of most German garden cities, including Marga in Senftenberg, Hellerau in Dresden or Margarethenhöhe in Essen (Ward, 2016). However, despite the fact that these settlements were connected with a specific industrial plant, this relationship was not so clearly stressed in the urban layout, as was the case with Zbąszynek. The idea of placing a railway station in the center of the settlement was also supposed to be fulfilled

z konkretnym zakładem przemysłowym, to relacja ta nie była tak wyraźnie zaakcentowana w układzie urbanistycznym, jak miało to miejsce w przypadku Zbąszynka. Założenie wyeksponowania dworca kolejowego w centrum osady miała spełniać również np. rosyjska osada kolejowa Prozorovskaia, gdzie budynek miał przypominać mieszkańcom o znaczeniu ich pracy i stanowił łącznik tej wsi z Moskwą (Vronskaya, 2015).

Większe rozbieżności powstawały natomiast przy próbach adaptacji koncepcji miasta-ogrodu w zakresie układu urbanistycznego, gdyż niewiele z nich zostało w całości zrealizowanych w odniesieniu do modelu koncentrycznego. Jako przykłady można w tym miejscu wskazać francuskie Stains, niemieckie Margau oraz na planie czworoboku węgierskie Wekerle i fińskie Käpylä. Z kolei niemieckiej genezy Giszowiec w Katowicach cechuje się typowym układem koncentrycznym w formie gwiazdy (por. Sokołowska-Moskwiak, 2011). Większość miast-ogrodów w swych układach urbanistycznych posiada motyw koncentryczny jedynie w danym jego fragmencie, m.in. Letchworth, Ořechovka (Praga), Hellerau (Drezno), Kolonia Profesorska (Belgrad), Włochy (Warszawa), Podkowa Leśna. Charakterystyczny, choć nadal tylko quasi-koncentryczny, układ posiada berlińska dzielnica Britz, tzw. Osiedle Podkowa, której centrum stanowi zabudowa ulokowana w kształcie podkowy (Łodziński, Niebrzydowski, 2014). Zdecydowanie odmiennie przedstawia się na tym tle układ Zbąszynka, który posiada wprawdzie zaplanowany geometryczny układ urbanistyczny, jednak nie nawiązuje on do formy koncentrycznej, a bardziej szachownicowej.

Ostatnim analizowanym elementem układu przestrzennego miasta-ogrodu jest jego zabudowa. Koncepcja howardowska zakładała zabudowę jednorodziną z ogródkami przydomowymi, co ma swoje odzwierciedlenie m.in. w brytyjskich realizacjach Letchworth, czy Welwyn. Niski charakter zabudowy jednorodzinnej w tego typu osiedlach nawiązywać miał do krajobrazu wiejskiego, jednakże w niektórych przypadkach pojawiała się również niska zabudowa wielorodzinna. W takim układzie wzniesiono m.in. osiedla robotnicze Giszowiec (Katowice), nawiązując stylem architektonicznym do wiejskiej wsi, oraz Rokitnica (Zabrze), gdzie zabudowa dodatkowo posiada charakterystyczny tzw. mur pruski. Innymi przykładami są Käpylä z typową dla Finlandii drewnianą zabudową

by, for example, the Russian railway settlement of Prozorovskaia, where the building was intended to remind residents of the importance of their work and constituted a link between the village and Moscow (Vronskaya, 2015).

Larger discrepancies arose when attempting to adapt the garden city concept in terms of urban layout, as not many were fully implemented according to the concentric model. Examples include the French town of Stains, German Margau, Hungarian Wekerle and Finnish Käpylä. In turn, Giszowiec in Katowice, of German genesis, is characterized by a typical concentric system in the shape of a star (see Sokołowska-Moskwiak, 2011). Most garden cities have a concentric layout only in a specific fragment of their urban layouts, including Letchworth, Ořechovka (Prague), Hellerau (Dresden), the Colony of Professors (Belgrade), Włochy (Warsaw) and Podkowa Leśna. The characteristic, though still only quasi-concentric, layout can be observed in the Berlin district of Britz, the so-called Horse Shoe Housing Estate, whose center was developed in the shape of a horseshoe (Łodziński, Niebrzydowski, 2014). The layout of Zbąszynek, which has a planned geometric urban layout, is clearly different in this respect, since it does not follow a concentric form, but more resembles a chessboard form.

The final researched element of the spatial layout of the garden city is its development. E. Howard's concept envisioned single-family housing developments with gardens, which is reflected in the British implementations of Letchworth or Welwyn. The low nature of single-family housing in such settlements resembled the rural landscape. However, in some cases low-rise multi-family buildings also emerged. This layout was also applied to the workers' housing estate of Giszowiec (Katowice), resembling in its architectural style a rural village, and Rokitnica (Zabrze), where the buildings have a characteristic Prussian wall. Other examples include Käpylä, a typical Finnish wooden small-town development with vegetable gardens (Lento, 2006), Wilcze Gardło (Gliwice) implemented in the style of an Old-German village, or Wekerle in Budapest, with a small-town character (Gerle, 1998). Mixed types of low-rise single- and multi-family dwellings is also presented in Zbąszynek, but the style recalls the architecture of the Weimar Republic, due to the fact that it was a German town. The German housing estates of Margarethenhöhe (Essen), Hellerau

małych miast z ogrodami warzywnymi (Lento, 2006), Wilcze Gardło (Gliwice) zrealizowane w nawiązaniu do starogermańskiej wioski, czy Wekerle w Budapeszcie o małomiasteczkowym charakterze (Gerle 1998). Mieszany typ niskiej zabudowy jedno- i wielorodzinnej prezentuje również objęty badaniami Zbąszynek, jednak stylem nawiązuje on do architektury Republiki Weimarskiej, gdyż była to miejscowość niemiecka. Podobną zabudową cechują się także niemieckie osiedla-ogrody Margarethenhöhe (Essen), Hellerau (Drezno), Falkenberg i Britz (Berlin) (Węclawowicz-Bilska, 2015), a także Wilcze Gardło (Gliwice). Istnieją również przypadki o bardziej miejskim charakterze, jak przykład gęsto zabudowanego Stains, czy osiedle Tapiola (Espoo) z zabudową wielokondygnacyjną, jednakże wkomponowaną w obszar leśny, stanowiące miasto-ogród w aglomeracji helsińskiej (Alanen, 1983; Devereux, 2015). Najczęstszym otoczeniem miast-ogrodów jest właśnie las i nierzadko krajobraz ten łączony jest z zabudową willową, jak w miejscowościach Prozorovskaia, Podkowa Leśna, czy Milanówek. Znacznie rzadziej można spotkać otoczenie rolnicze miasta-ogrodu, jak ma to miejsce właśnie w przypadku Zbąszynka. Pierwotnie z terenami rolniczymi stykały się osiedla Stains, Letchworth; połączenie z obszarem użytkowanym rolniczo posiadało również osiedle Prozorovskaia. Stworzony przez E. Howarda model był jednak na tyle ogólny, że umożliwiał wielość szczegółowych rozwiązań, w tym nowych, lokalnych typów, takich jak angielskiego cottage'u, niemieckiego landhausu, czy wreszcie polskiego dworku (Roguska, 2011).

DYSKUSJA

Z przedstawionych uprzednio zagadnień wynika, iż większość z realizacji miast-ogrodów tworzonych było jako dzielnice lub miejscowości sypialne dużych miast, bądź też jako jednostki mieszkaniowe dla pracowników zakładów przemysłowych. Część z zarysowanych wcześniej realizacji została zaprojektowana z myślą o konkretnej grupie społecznej – robotnikach, kolejarzach, ale także dla urzędników (Ořechovka), funkcjonariuszy III Rzeszy (Wilcze Gardło), czy nauczycieli akademickich (Kolonja Profesorów) (por. Kamilić, 2015). Wyjątkowość Zbąszynka na tym tle wynika z jego genezy, ponieważ miasto to powstało jako

(Dresden), Falkenberg and Britz (Berlin) (Węclawowicz-Bilska, 2015), as well as Wilcze Gardło (Gliwice) are also similar in their development style. There are also cases of places with a more urban character, such as the densely built-up Stains, or Tapiola estate (Espoo) with multi-storey buildings incorporated into the forest area which constitutes a garden city in the Helsinki agglomeration (Alanen, 1983; Devereux, 2015). The most common surroundings of garden-cities are forests, and often this landscape is combined with residential buildings, as in the villages of Prozorovskaia, Podkowa Leśna or Milanówek. Rural surroundings of a garden city are much less frequent, as is the case in Zbąszynek. The settlements of Stains and Letchworth, were originally adjacent to agricultural areas; the Prozorovskaia estate was also connected to an agricultural area. The model created by E. Howard was, however, general enough to enable a multitude of implementations, including new local types, such as the English cottage, the German landhaus, and finally the Polish manor house (Roguska, 2011).

DISCUSSION

It can be concluded that the majority of garden city implementations were created as districts or bedroom communities of big cities, or as housing units for employees of industrial plants. Some of the previously outlined projects were designed for a specific social group – workers, railwaymen, but also for officials (Ořechovka), officers of the Third Reich (Wilcze Gardło), or academic teachers (Colony of Professors) (see Kamilić, 2015). The uniqueness of Zbąszynek against this background stems from its origins, because the town was established as a primarily rural center, highly specialized in transport and border functions, which later acquired municipal status. In spite of this difference in the landscape of the researched settlement, there are still many elements influencing the perception of its space as quasi-rural.

The basic forms that constitute its distinctive character are the types of buildings and arrangements of urban greenery. Irrespective of the spatial layout of a garden city, all the implementations of E. Howard's concept include various forms of urban greenery. This is expressed in a multitude of ways, from back and front yard gardens, through greenery along smaller streets

ośrodek pierwotnie wiejski silnie wyspecjalizowany w funkcjach transportowo-granicznych, który w późniejszym czasie uzyskał status miejski. Pomimo tej odmienności w krajobrazie badanej jednostki nadal występuje wiele elementów wpływających na odbiór jej przestrzeni jako quasi-wiejskiej.

Elementarnymi formami nadającymi danej realizacji taki charakter są typy zabudowy oraz kompozycje zieleni miejskiej. Niezależnie od układu przestrzennego miasta-ogrodu, wszystkie realizacje koncepcji E. Howarda posiadają różne formy zieleni miejskiej. Ich przegląd można rozpocząć od elementów nadrzędnych, takich jak ogrody przydomowe i przedogródki, przez nasadzenia wzdłuż mniejszych ulic i głównych alei (m.in. Paul Voilland Counturier Avenue w Stains, ul. Wojska Polskiego w Zbąszynku, Broadway w Letchworth), po skwery uzupełniające i dopełniające miejskie przestrzenie. Wyjątkowy „efekt ogrodu” tworzą również porastające budynki mieszkalne pnącza, które wizualnie zmniejszają powierzchnię zurbanizowaną danego wnętrza urbanistycznego (jak m.in. w Margarethenhöhe). Niezależnie od szczegółowych rozwiązań kompozycyjnych ulic i placów, ważnym centralnym elementem układu urbanistycznego miasta-ogrodu są parki miejskie. Zapewniają one miejsce relaksu i odpoczynku dla mieszkańców, taką sytuację mamy m.in. w Wekerle (Budapeszt), Enskede (Sztokholm), czy w przypadku Zbąszynka (Plac „Pod Lipami” – obecnie Pl. Wolności). Jednak nie we wszystkich realizacjach koncepcji miasta-ogrodu tereny parkowe stanowią główny punkt układu i taka sytuacja ma miejsce np. w Rokitnicy (Zabrze), gdzie park i las pełni rolę strefy buforowej osiedla (Waryś, 2016).

Unikalną całość, obserwowaną praktycznie w każdej z realizacji miast-ogrodów, tworzy połączenie różnych form i kompozycji zieleni z niską i o niskiej gęstości zabudową oraz charakterystycznym układem urbanistycznym. Niestety odrębność układu niektórych jednostek z czasem może zanikać, m.in. wraz z rozwojem przestrzennym samych osiedli-ogrodów, jak również miast, w obrębie których nierzadko się one znajdują. Taką sytuację można dostrzec na przykładzie m.in. Hallerau, Margarethenhöhe, Enskede, Koloni Profesorskiej. Należy także zaznaczyć, iż wielu mieszkańców zdaje sobie sprawę z wyjątkowości swojego miejsca zamieszkania i dąży do zachowania jego pierwotnej formy, jak w osiedlu Wekerle (Pap, 2013). Z racji unikatowości

and major avenues (including Paul Voilland Counturier Avenue in Stains, Wojska Polskiego Street in Zbąszynek, Broadway in Letchworth), to squares complementing urban spaces. The unique “garden effect” is also created by climbing plants, which visually reduce the man-made appearance of a given urban element (such as in Margarethenhöhe). Regardless of the detailed arrangements of streets and squares, urban parks are important central elements of the garden city urban layout. They provide a place of relaxation and rest for residents, such as in Wekerle (Budapest), Enskede (Stockholm), or in the case of Zbąszynek, Under the Linden Square – now Freedom Square. However, not all the park areas which are implementations of the garden city concept constitute the central point of the system, as is the case in Rokitnica (Zabrze), where the park and forest serve as the buffer zone of a housing estate (Waryś, 2016).

The unique unity, observed in practically every implementation of a garden city, is created by a combination of various forms and arrangements of greenery with low-rise and low-density buildings and a characteristic urban layout. Unfortunately, the separateness of the layout of some units may disappear over time, along with the spatial development of garden estates themselves, as well as the cities within which they are often located. This is the case in Hallerau, Margarethenhöhe, Enskede and the Colony of Professors. It should also be noted that many residents are aware of the uniqueness of their place of residence and strive to preserve its original form, as in the Wekerle housing estate (Pap, 2013). Due to the uniqueness of the urban planning design, the housing estates of Britz and Felkenberg were entered onto the UNESCO World Heritage list (Haspel, 2007); and in the case of Stare Włochy in Warsaw and Giszowiec in Katowice, their urban layouts are protected as monuments, as is the case with most garden cities.

The contemporary housing development in Zbąszynek reflects the historical physiognomy of the town’s development. The arrangement of urban greenery is selected in such a way that, together with the new buildings, it complements the system, and does not constitute a separate element. These actions are very important, because – as indicated by Szczepańska (2011) – the lack of effective protection of a garden city may lead to the disappearance of its unique and harmonious landscape. In 2018, the provincial monument conservator for Lubuskie

założeń urbanistycznych na listę Światowego Dziedzictwa UNESCO zostały wpisane m.in. osiedla Britz i Felkenberg (Haspel, 2007), a w przypadku m.in. Starych Włoch w Warszawie i Giszowca w Katowicach ich układy urbanistyczne chronione są jako zabytek, jak zresztą w przypadku większości miast-ogrodów.

Współczesna zabudowa mieszkaniowa Zbąszynka nawiązuje do fizjonomii historycznej zabudowy miasta. Układ form zieleni miejskiej jest dobierany w taki sposób, by wraz z nową zabudową stanowił uzupełnienie układu, a nie jego odrębny element. Zabiegi te są bardzo ważne, gdyż – jak wskazuje M. Szczepańska (2011) – brak skutecznej ochrony miasta-ogrodu może powodować zanik jego niepowtarzalnego i harmonijnego krajobrazu. W 2018 r. Lubuski Konserwator Zabytków (numer sprawy RZD.5130.47.2014) wpisał historyczny układ urbanistyczny miejscowości Zbąszynek do rejestru zabytków (sygn. L-702 / A).

Pewne pogorszenie odbioru przestrzeni jako krajobrazu harmonijnego powoduje jednak brak jednolitego wykończenia kolorystycznego elewacji historycznej zabudowy jednorodzinnej. Duże jej zróżnicowanie kolorystyczne oraz zastosowanie jaskrawych kolorów, bardzo często zróżnicowanych nawet w obrębie jednej bryły i powoduje wrażenie kiczowatości i chaosu w odbiorze krajobrazu niektórych fragmentów badanej przestrzeni.

PODSUMOWANIE I WNIOSKI

Zbąszynek, jako osada mająca swym charakterem przyciągnąć mieszkańców z głębi Niemiec, którzy mieli zasilić kadrę kolejowej stacji granicznej, został zaplanowany w duchu idei miasta-ogrodu. Szczegółowa analiza poszczególnych wnętrz urbanistycznych wykazała, iż współczesny rozwój przestrzenny miasta jest prowadzony z zachowaniem historycznego układu przestrzennego. Ponadto w planowaniu przestrzennym nadal ważną rolę odgrywają różne formy zieleni miejskiej (aleje, parki, skwery). Historyczna część układu urbanistycznego Zbąszynka została ponadto wpisana do rejestru Lubuskiego Konserwatora Zabytków.

Analiza porównawcza Zbąszynka z innymi realizacjami europejskich miast-ogrodów wykazała, iż z jednej strony nie przedstawia on idealnego układu koncepcji E. Howarda oraz różni się od większości jej europejskich realizacji. Jego nietypowość

(case number RZD.5130.47.2014) entered *the historical urban layout of the town of Zbąszynek* into the register of monuments (reference number L-702 / A).

A certain deterioration of the perception of space as a harmonious landscape, however, results from the lack of a uniform color finish on the historical façade of single-family houses. Its color diversity and the use of bright colors, very often differing even within one building, gives the impression of kitsch and chaos in the perception of the landscape of some fragments of the researched area.

CONCLUSIONS

Zbąszynek, as a settlement that was designed to attract residents from remote Germany who were to supply the staff of the railway border station, was designed in the spirit of a garden city. A detailed analysis of individual urban elements has shown that the contemporary spatial development of the town is carried respecting the historical spatial layout. In addition, various forms of urban greenery (avenues, parks, squares) still play an important role in spatial planning. The historical part of the urban layout of Zbąszynek was also entered into the register of the provincial monument conservator for Lubuskie.

A comparative analysis of Zbąszynek with other implementations of European garden cities has shown that, on one hand, it does not represent a perfect implementation of E. Howard's concept and differs from most other European implementations of this set of ideas. Its unusual character undoubtedly lies in its railway-border origins, which is reflected in the town's layout. However, it has many features typical for E. Howard's concept, one of them being the urban-rural character, which is created by the town's rural surroundings and the combination of low-rise buildings with various forms of urban greenery. Numerous avenues, front yard gardens, back yard gardens, parks, squares, decorative plantings, garden plots, agricultural areas, and housing estate greenery often highlight the structure of buildings, creating a unique whole. Alleys and squares frequently create specific urban elements, at the end of which important service buildings are located – the station, the church, the school, or the town hall. The architectural style of Zbąszynek resembles the German ideas in use at the time of the

niewątpliwie tkwi w kolejowo-granicznej genezie, którą odzwierciedla plan miasta. Jednakże posiada on wiele cech właściwych idei howardowskiej, a jedną z nich jest miejsko-wiejski charakter, który tworzy rolnicze otoczenie miasta i połączenie niskokondygnacyjnej zabudowy z różnymi formami zieleni miejskiej. Liczne aleje, przedogródki, ogrody przydomowe, parki, skwery, nasadzenia ozdobne, ogródki działkowe, tereny rolnicze, zieleńce osiedlowe nierzadko podkreślają ponadto bryłę budynków, tworząc unikalną całość. Aleje i place tworzą często swoiste wnętrza urbanistyczne, na końcu których stoją ważne budynki usługowe – dworzec, kościół, szkoła, Urząd Miasta. Stylem architektonicznym zabudowa Zbąszyńska nawiązuje do niemieckich rozwiązań stosowanych w czasie Republiki Weimarskiej, co oczywiście wiąże się z jego przynależnością do państwa niemieckiego w okresie do końca II wojny światowej.

Dawna osada kolejowa praktycznie od początku swego istnienia była w znacznym stopniu samowystarczalna, a wskazuje na to m.in. fakt, iż Zbąszynek otrzymał w 1945 r. prawa miejskie, a w jego granicach do dzisiaj znajdują się usługowe i przemysłowe działalności gospodarcze. Ponadto linia kolejowa do chwili obecnej stanowi ważny rodzaj transportu dla mieszkańców miasta i okolicznych mniejszych miejscowości, łącząc je ze znaczącymi krajowymi ośrodkami miejskimi – Warszawą, Poznaniem, Gdańskiem, czy z ośrodkami regionalnymi (Gorzowem Wielkopolskim i Zieloną Górą), ale również bezpośrednio z Berlinem.

Weimar Republic, which is, of course, connected to its belonging to the German state in the period up to the end of World War II.

The former railway settlement was largely self-sufficient from the very beginning of its existence, and this is indicated by the fact that, in 1945, Zbąszynek was granted municipal rights, and within its borders there are still service and industrial economic activities. In addition, the railway line is still an important mode of transport for the inhabitants of the town and the surrounding smaller towns, providing them with access to significant national urban centers – Warsaw, Poznań, Gdańsk – or regional centers (Gorzów Wielkopolski and Zielona Góra), and also directly with Berlin.

Acknowledgments

Weronika Dragan obtained financial resources from the National Science Center (register no 2018/28/T/HS4/00218) as part of financing her doctoral scholarship

REFERENCES

- Alanen A.R., 1983: An Interview with Heikki von Hertzen: The Man Behind the Garden City of Tapiola, Finland. *Landscape Journal*, vol. 2, no. 1: 40-51.
- Anderson R., 2015: *Russia: Modern Architectures in History*. Reaktion Books, London.
- Baranowska M., 2007: Miasta-ogrody, utopia a rzeczywistość. *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica*, nr 8: 15-38.
- Charageat M., 1978: *Sztuka ogrodów*. Wydawnictwo Artystyczne i Filmowe, Warszawa.
- Ćorović D., 2009: The garden city concept: from theory to implementation. Case study: Professors' Colony in Belgrade. *Serbian Architecture Journal*, vol. 1, no. 1: 65-80.
- Czarnecki W., 1965: *Planowanie miast i osiedli. Miejsca pracy i zamieszkania*, T. 2, PWN, Warszawa.
- Czarnecki W., 1968: *Planowanie miast i osiedli. Krajobraz i tereny zielone*, T. 3, PWN, Warszawa-Poznań.
- Devereux M., 2015: International interpretations of the garden city ideal: Lessons for placemaking. *Urban Design*, no. 134: 32-34.
- Domaradzki K., 2006, Podkowa Leśna a procesy urbanizacyjne, *Podkowiński Magazyn Kulturalny*, nr 49-50. Dostęp: <http://www.podkowiński-magazyn.pl/index49.htm>.
- Eber E., 1908: Osady ogrodowe. *Przegląd Techniczny*, nr 15: 197-198 (tabl. IX i X).
- Figaszewski J., 1995: Trzecia kolonia robotnicza w Knurowie na tle ówczesnych osiedli patronackich. *Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej, Seria: Architektura*, z. 32: 81-101.
- Gasidło K., 2007: Zielone dziedzictwo przemysłu. *Czasopismo Techniczne. Architektura*, z. 7-A: 35-42.
- Gerle J., 1998: Hungarian Architecture from 1900 to 1918 [in:] *Architecture of Historic Hungary* (eds): D. Wiebenson, J. Sisa, MIT Press, Cambridge-London: 222-243.
- Gutowski B., 2006: *Przestrzeń marzyciel. Miasto jako projekt utopijny*. Instytut Historii Sztuki UKSW, Warszawa.
- Hall T., 2009: *Stockholm: The Making of a Metropolis*. Routledge, London-New York.
- Haspel J., 2007: The Heritage of the Berlin Modern Style. Nomination of Housing Estates for Inscription on the UNESCO World Heritage List [in:] *Heritage at Risk – Special Edition 2006: The Soviet Heritage and Europe Modernism* (eds): J. Haspel, Petzet M., Zalivako A. and Zieseme J., Hendrik Bäßler Verlag, Berlin: 35-42.
- Hilberseimer L., 1944: *The New City. Principles of planning*. Paul Theobald, Chicago.
- Howard E., 1902: *Garden Cities of To-morrow*. Swan Sonnenschein & Co. LTD, Paternoster Square, London.
- Hulicka A., 2014: „Miasto-ogród”. Analiza możliwości wykorzystania walorów urbanizacyjno-krajobrazowych w promocji miasta i budowaniu jego marki na przykładzie wybranych miast polskich. *Polityka i Społeczeństwo*, nr 2(12): 112-124.
- Kamilić V., 2015: The Professors' Colony – a Suburban Housing Project as an Example of Urban Development in 1920s Belgrade [in:] *On the Very Edge: Modernism and Modernity in the Arts and Architecture* (eds): J. Bogdanović, L.F. Robinson, I. Marjanović, Leuven University Press, Leuven: 223-234.
- Letno K., 2006: The Role of nature in the city: green space in Helsinki 1917-1960 [in:] *The European City and Green Space: London, Stockholm, Helsinki and St. Petersburg 1850-2000* (ed.): P. Clark, Routledge, New York-London: 188-206.
- Łakomy K., 2012: Pracownicze ogrody górnośląskich osiedli przemysłowych z przełomu XIX i XX w. w świetle wybranych publikacji z epoki. *Czasopismo Techniczne*, z. 8-A: 187-196.
- Łodziński P., Niebrzydowski W., 2014: Podkowa nie rdzewieje – osiedle Britz w Berlinie jako przykład awangardowego zespołu mieszkaniowego wczesnego modernizmu. *Architecture et Artibus*, z. 2: 25-33.
- Miller M., 2010: *English Garden Cities. An introduction*. English Heritage, Swindon.
- Pap A., 2013: Residential attitudes towards urban heritage in Budapest – through the example of the Wekerle quarter. *Geographica Timisiensis*, vol. 22, no. 1: 17-32.
- Roguska J., 2011: Interpretacje modernistycznej zasady typu i powtarzalności w architekturze międzywojennej w pracach architektów warszawskich, *Modernizm w Europie – modernizm w Gdyni. Architektura pierwszej połowy XX w. i jej ochrona w Gdyni i w Europie*. Cz. 1, Urząd Miasta Gdyni, Gdynia: 15-26.

- Siejkowska-Koberidze A., 2012: Studia inwentaryzacji urbanistycznej [w:] Geografia urbanistyczna (red.): S. Liszewski, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa: 409-428.
- Sokołowska-Moskwiak J., 2011: Idea miasta-ogrodu: na przykładach osiedli miast górnośląskich. Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice.
- Sundman M., 1991: Urban planning in Finland after 1850 [in:] Planning and Urban Growth in Nordic Countries (ed.): T. Hall, E&FN SPON An Imprint of Chapman & Hall, New York-Tokyo-Melbourne-Madras: 68-132.
- Szczepańska M., 2011: Miasto-ogród jako przestrzeń zamieszkania, pracy i rekreacji – dawniej i dziś. Studia Periegetica, Zeszyty Naukowe Wielkopolskiej Wyższej Szkoły Turystyki i Zarządzania w Poznaniu, nr 6: 77-89.
- Vronskaya A., 2015: The utopia of personality: moisei ginzburg's project for the Moscow park of culture and leisure. Quaestio Rossica, No 4: 40-56.
- Ward S., 2016: Peaceful Path Building Garden Cities and New Towns. University of Hertfordshire Press, Dorchester.
- Waryś E., 2016: Atrakcyjność historycznych zespołów zabudowy typu miasto ogród na przykładzie zabytkowej kolonii robotniczej Stara Rokitnica/ Attractiveness of the historic, garden-city type settlements on the example of historic workers' Colony "Stara Rokitnica". Przestrzeń i Forma, nr 26: 391-398/398-402.
- Węclawowicz-Bilska E., 2015: The concept of ecological city. Czasopismo Techniczne. Architektura, z.12-A: 49-74.
- Wejchart K., 1984: Elementy kompozycji urbanistycznej. Arkady, Warszawa.
- Wolch J.R., Byrne J., Newell J.P., 2014: Urban green space, public health, and environmental justice: The challenge of making cities 'just green enough'. Landscape and Urban Planning, vol. 125: 234-244.
- Worobiec A., 2003: Zbąszynek – miasto i węzeł kolejowy na pograniczu Wielkopolski i Ziemi Lubuskiej. Szkic historyczny. Urząd Miejski, Zbąszynek.
- Wu J., 2014: Urban ecology and sustainability: The state-of-the-science and future directions. Landscape and Urban Planning, vol. 125: 209-221.
- Zachariasz A., 2012: Parki przyszłości – o różnych koncepcjach kształtowania terenów zieleni w miastach. Czasopismo Techniczne. Architektura, z. 1, rok 109: 455-462.
- Zachariasz A., 2014: Parks, green areas and landscape in view of new concepts related to the shaping of structure and form of a city/ Parki, tereny zieleni i krajobraz w świetle nowych koncepcji kształtowania struktury i formy miasta. Czasopismo Techniczne. Architektura, z. 2-A: 327-344/345-359.
- Zemła A., 2015: Kolejowe Miasto-Ogród. Kurier Kolejowy (udostępniono na: <http://kurierkolejowy.eu/aktualnosci/23399/kolejowe-miasto-ogrod.html>, dostęp: 31.01.2017).

SOURCE MATERIALS

- Grenz-und Zollbahnhof Neu Bentschen, 1925[szacowany], skala 1:2000, Deutsche Reichsbahn Reichsbahndirektion Osten Gemeindebezirk [w:] Akta miasta Zbąszyńska: 1925-1945, sygn. 2235/2.
- Lageplan von der Siedlung Neu Bentschen, 1932, skala 1:500 [w:] Akta miasta Zbąszyńska, 1925-1945, sygn. 2235/2.
- Orts-Chronik, 1935-1942 [w:] Akta miasta Zbąszyńska, 1935-1942, sygn. 2235/3.
- Siedlung Neu Bentschen, 1932, skala 1:500, Deutsche Reichsbahn-Gesellschaft Reichsbahndirektion Osten [w:] Akta miasta Zbąszyńska, 1925-1945, sygn. 2235/2.
- Mapa sytuacyjno-wysokościowa m. Zbąszynek, 1980, skala 1:5000 [w:] Okręgowe Przedsiębiorstwo Geodezyjno-Kartograficzne w Zielonej Górze, sygn. 2078/7148.